

دفاع و امنیت در شهرهای ایرانی - اسلامی از منظر پدافند غیرعامل

مهدی حشمتی^۱

علی موحد^۲

محمد رضا بشارتی^۳

تاریخ دریافت: ۹۵/۵/۲۵

تاریخ پذیرش: ۹۵/۶/۲۰

چکیده

جنگ‌ها همواره از گذشته تا کنون زندگی بشر را در معرض تهدید قرار داده است و یکی از اهدافی که باعث پیدایش شهرها شد و یا پیدایش آنها را تسریع کرد، همین عامل جنگ و دفاع بوده است. در ایران نیز شهرها همواره روندی از این تهدیدها را در خود دیده و در مقابل آنها عکس‌العمل‌های متفاوتی از خود نشان داده است. شهرهای ایران در قبل از اسلام در مقابله با تهدیدها تمهیداتی را برای خود در نظر می‌گرفتند از جمله این تمهیدات: ایجاد حصار، برج و بارو، خندق و... از زمان ظهور اسلام و گسترش آن در ایران به بعد نیز شهرها با شعار جایگاه آرامش و امنیت بیش از پیش نقش خود را ایفا کرده‌اند، چون معیار تفکر اسلام، بالا بردن ضریب آرامش، عدالت و رفاه بوده تا این که ساکنانش بهتر بتوانند معبود خود را ستایش کنند، بنابراین به بعد دفاع بیش از پیش توجه و توصیه نموده است. در مقطع کنونی نیز با توجه تغییر و تحولات سریع علمی، تکنولوژیکی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی و... دچار تغییر و تحولات زیادی شده است که از نظر دفاعی و پدافند غیر عامل آن را وارد عرصه‌های جدیدی کرده است. بنابراین در این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و با مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای، شهرهای ایرانی-اسلامی را در گذشته (قبل و بعد از اسلام) و زمان حال به صورت تطبیقی بررسی و نقاط ضعف و قوت آنها را در مقایسه باهم تحلیل نموده است.

کلید واژه‌ها: شهرهای ایرانی-اسلامی، پدافند غیر عامل، دفاع و امنیت، عناصر دفاع شهری.

۱- دکترای برنامه ریزی شهری، دانشگاه خوارزمی

۲- دانشیار برنامه ریزی شهری، دانشگاه خوارزمی

۳- پژوهشگر دانشگاه جامع امام حسین(ع)

بیان مسأله:

به گفته جرج سانتایانا «آنانکه نمی توانند گذشته را به یاد آورند، ناگزیرند آن را تکرار کنند».(حسینی، ۱۳۷۲: ۱۰)

بشر در طول تاریخ همواره شکل‌های متفاوتی از برخوردهای نظامی یا حوادث مخرب طبیعی را به خود دیده است که هر یک از آنها به درجات مختلفی همراه با تلفات جانی و مالی فراوانی بوده است. گستردگی پدیده شوم جنگ به حدی بوده است که به جرأت می‌توان گفت که هیچ نقطه سکونتی بر روی کره خاکی مصون از آن نبوده است. به گفته یکی از مورخان در طول ۳۵۰۰ سال گذشته، صلح در جهان همواره ناپایدار بوده است، به طوری که طی مدت مذکور فقط ۲۶۸ سال بدون جنگ سپری شده است.(عباس زاده فرد، بی تا: ۱۲)

بنابراین ملاحظات دفاعی و نظامی از جمله مهم‌ترین عوامل مؤثر در شکل‌گیری هرگونه سکونت‌گاه انسانی در تمام طول تاریخ و در تمام پهنه کره خاکی بوده است. چنانکه در ایران باستان- دوران پادشاهان آکاد، آشور و سپس در قرون بعد در امپراتوری‌های روم باستان، استحکامات پدافندی همچون دیواره‌های دفاعی، سد و خندق جز لاینفک سکونت‌گاه‌های بشری به ویژه شهرهای مهم و پررونق بوده است.

قابلیت‌های تدافعی این گونه استحکامات تا زمان توسعه توپخانه آتشین- قرن ۱۵ م- همپای عملیات دفاع، ضامن اصلی حفظ حیات شهر و اهالی آن در شرایط هجوم بیگانگان محسوب می‌شده است. از این رو شکل و نقشه شهر به طور همزمان تابعی از عوامل طبیعی و همچنین طرح استحکامات دفاعی آن بوده تا بدین ترتیب بالاترین درجه محافظت برای آن تأمین شود. شکل و طرح استحکامات در بسیاری موارد خود نیز از عوامل طبیعی همچون توپوگرافی یا لبه رودخانه‌ها تبعیت می‌نموده است. بدین جهت شهر در تبعیت از عناصر دفاعی- اعم طبیعی یا مصنوعی - گاه شکل هندسی دایره، چند ضلعی، هشت ضلعی، مستطیل یا مربع- گاه شکل غیر هندسی می‌یافته است. شهرهای مهم و مراکز قدرت به منظور نیل به بالاترین درجه محافظت برخوردار از نقشه‌ای دایره‌ای شکل بودند، زیرا دفاع از آن با چنین شکلی آسان‌تر از شهرهای دارای طرح مربع و

مستطیل بوده است. تمهیدات دفاعی سکونت گاه‌های بشری در طول تاریخ عمدتاً متشکل از عناصر کالبدی اصلی مشترکی بوده اند که به تناسب نیازهای زمان و مکان از یکدیگر متمایز شده‌اند. (داعی نژاد و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۲)

در ایران نیز در زمان‌های مختلف با توجه قدرت حکومت‌های گذشته و میزان تنش‌هایی که با اقوام و همسایگان خود داشته اند همواره تمهیداتی دفاعی (مثل حصار، قلعه، برج و بارو و...) را برای سکونت گاه‌های انسانی به ویژه در شهرها در نظر گرفته اند که قلعه الموت و قلعه فلک‌الافلاک نمونه‌ای از آن است.

با ظهور اسلام با توجه به این که محور دین اسلام پرستش خدای یکتا در سایه عدالت و امنیت و رفاه و فراوانی است، همواره به مسأله دفاع و امنیت توجه شده است چون تنها در سایه امنیت و اقتدار است که می‌توان جامعه را به سمت سعادت و کمال و پیشرفت هدایت کرد. بنابراین اسلام به مباحث امنیت و پدافند غیر عامل در مواجهه با تهدیدها توجه خاصی داشته است که نمونه اقدام‌ها و تمهیدات آن را در شهرهای اسلامی می‌توان دید. به طور کلی معماری و شهرسازی اوایل اسلام در ایران متأثر از معماری قبل از اسلام به ویژه در دوره ساسانیان است. در شهرهای اسلامی اعم از شهرهای تغییر یافته و شهرهای نوین، عامل دفاعی و پدافندی همچنان مورد توجه بوده است به طوری که معمولاً هر شهر اسلامی از سه بخش تحت عنوان کهن‌دژ، شارستان، و ربض تشکیل می‌گردید.

مهم‌ترین این بخش‌ها که ندرژ یا ارگ بوده که عبارت بود از قلعه‌ای که در وسط یا گوشه شهر قرار داشت و معمولاً از یک سو به باروی شهر پیوسته بود تا همواره برای دفاع آماده باشد. به علاوه هریک از شهرهای اسلامی از چندین محله تشکیل می‌شد که آنها نیز گاهی دارای برج و بارو و دروازه مخصوصی بودند. معمولاً ایجاد شهرهای نوین در دوره اسلامی به این صورت بوده که مسلمین قلعه‌ها یا اردوگاه‌های نظامی را در کنار شهرهای فتح شده ایجاد می‌کردند. این اردوگاه‌ها به تدریج به صورت شهر یا شهرک در می‌آمدند یا این که شهر جدیدی در کنار شهر قدیمی ایجاد می‌شد. (داعی نژاد و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۳)

با توجه به اهمیتی که امنیت و دفاع خصوصاً در شهرها برای اسلام داشته و دارد این مقاله در پی آن است که دفاع غیر عامل و تمهیداتی که در شهرهای ایرانی-اسلامی گذشته و حال با توجه به تهدیدهای امروزه و موقعیت حساسی که ایران در منطقه جهان دارد را بررسی کرده و ضعف و کاستی‌های امروز در این حوزه را تحلیل نموده و در پایان راهکارها و تمهیداتی را در این راستا در جهت به کمال رسیدن شهرهای ایرانی-اسلامی پیشنهاد دهد.

اهداف تحقیق

۱. بررسی تطبیقی در شهرهای ایرانی-اسلامی در گذشته و حال از منظر پدافند غیر عامل؛
۲. تحلیل نقاط قوت و ضعف شهرهای کنونی ایران از منظر پدافند غیر عامل؛
۳. ارایه پیشنهادهایی در راستای بهبود نقاط ضعف‌ها در این شهرها.

پرسش اصلی تحقیق

۱. دفاع و پدافند غیر عامل در شهرهای ایرانی-اسلامی گذشته (قبل و بعد از اسلام) چه جایگاهی داشته است؟

روش تحقیق

روش تحقیق، از نوع توصیفی-تحلیلی و بر پایه مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای می‌باشد. در این تحقیق با استفاده از منابع و اسناد معتبر موجود به بررسی و مطالعه تطبیقی دفاع و امنیت و پدافند غیر عامل در شهرهای ایران در زمان گذشته (قبل از اسلام و بعد از اسلام) و زمان حال (اوضاع کنونی) می‌پردازد و نقاط ضعف و قوت آنها را در گذشته و حال تحلیل می‌کند. سپس در جهت بهبود نقاط ضعف، راهکارها و پیشنهادهایی را در جهت حرکت به سمت یک شهر ایمن و پایدار (امنیت و آرامش) که از ملزومات شهر ایرانی-اسلامی در جهت رسیدن به کمال خود می‌باشد، بیان می‌کند.

ادبیات و مبانی نظری تحقیق:

-پدافند غیر عامل و دفاع غیر نظامی (دفاع شهری)

از نظر واژه شناسی، واژه «پدافند» از دو جزء «پد» و «آفند» تشکیل شده است. در فرهنگ و ادب

فارسی «پاد» یا «پد» پیشوندی است به معنای «ضد، متضاد، پی و دنبال» بوده و هرگاه قبل از واژه‌ای قرار گیرد معنای آن را معکوس می‌نماید. واژه «آفند» بیشتر به مفهوم «جنگ، جدال، پیکار و دشمنی» است (دهخدا، ۱۳۵۱: ۴۷ و ۴۸).

از نظر مفهومی، پدافند غیر عامل که معادل لاتین آن Passive Defence است را به معنای دفاع در برابر تهاجم‌های نظامی دانسته‌اند. در مقابل عبارت «دفاع غیر نظامی یا دفاع شهری» قرار دارد که معادل لاتین آن «civil defence» است و در ادبیات فنی معاصر آن را به معنای آمادگی و دفاع در برابر هرگونه سانحه اعم از طبیعی و انسان ساز به کار می‌برند. در پاره‌ای از موارد مرز تفاوت میان این دو عبارت نادیده گرفته می‌شوند (حاجی ابراهیم زرگر و مسگری، ۱۳۹۰: ۵).

منظور از پدافند غیر عامل، مجموعه اقداماتی است که بدون نیاز به کاربرد تجهیزات نظامی و سلاح‌های سرد و گرم و صرفاً بر مبنای طراحی ساختار و مشخصات فضا از دو بعد شکل و فرم و عملکردهای آن، در پی محدود نمودن آسیب‌های ناشی از جنگ، بهبود قابلیت‌های فضای باز به منظور تأمین حفاظت از جان شهروندان و به حداقل رسانیدن لطمات جانی و مالی ناشی از سانحه جنگ است. (Iacina, 2006: 276)

پدافند به حفظ جان مردم، تضمین امنیت افراد، صیانت از تمامیت ارضی و حاکمیت ملی در همه مواقع در برابر هرگونه شرایط و هرگونه تجاوز است. (احمرلوئی، ۱۳۸۹: ۱۳)

در واقع پدافند غیر عامل بیشتر تأکید روی «مدیریت پیش از بحران» می‌باشد و به طور کلی هر اقدام غیر مسلحانه‌ای که موجب کاهش آسیب پذیری نیروی انسانی، ساختمان‌ها، تأسیسات، تجهیزات، اسناد و شریان‌های حیاتی کشور در مقابل بحران‌هایی با عامل طبیعی (خشکسالی، سیل، زلزله، طوفان، و...) و عامل انسانی (جنگ، شورش‌ها و اقدام‌های تروریستی، تحریم‌ها و...) گردد، پدافند غیر عامل خوانده می‌شود (پریزادی و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۹۴).

بیشتر نظریه پردازان داخلی، پدافند غیر عامل را با تأکید بر بعد دفاع پیشگیرانه در برابر حملات دشمن (عامل انسانی) تعبیر کرده‌اند (کامران، و دیگران، ۱۳۹۰: ۸).

هدف از اجرای طرح‌های پدافند غیر عامل کاستن از آسیب پذیری نیروی انسانی و مستحدمات و تجهیزات حیاتی و حساس و مهم کشور علیه حملات خصمانه و مخرب دشمن و استمرار فعالیت‌ها و خدمات زیربنایی و تأمین نیازهای حیاتی و تداوم اداره کشور در شرایط بحرانی ناشی از جنگ است (کاظمی، ۱۳۸۷: ۳).

اهداف و اصول پدافند غیر عامل

به کارگیری اقدامات پدافند غیر عامل، موجب زنده ماندن و ادامه حیات بقای انسانی می‌شود که با ارزشترین سرمایه ملی کشور می‌باشد. دفاع غیر عامل موجب صرفه جویی کلان اقتصادی و ارزی در حفظ تجهیزات و تسلیحات بسیار گران قیمت نظامی می‌شود و همچنین مراکز حیاتی را در برابر تهدیدها دشمن حفظ نموده و مقاومت در شرایط بحران و جنگ را ممکن می‌سازد. اقدامات دفاع غیر عامل موجب تحمیل هزینه بیشتر به دشمن گردیده و آزادی و ابتکار عمل از دشمن سلب می‌کند (passive Defense Organization)

اهداف راهبردی و عملیاتی مورد انتظار از اجرای طرح‌های پدافند غیر عامل:

۱. کاهش قابلیت و توانایی سامانه‌های شناسایی، هدف یابی و دقت هدف گیری تسلیحات آفندی دشمن؛
۲. بالا بردن قابلیت بقاء، استمرار عملیات و فعالیت‌های حیاتی و خدمات رسانی مراکز حیاتی، حساس و مهم نظامی و غیر نظامی کشور در شرایط وقوع تهدید، بحران جنگ؛
۳. تقلیل آسیب پذیری و کاهش خسارت و صدمات تأسیسات، تجهیزات و نیروی انسانی، مراکز حیاتی و حساس و مهم نظامی و غیر نظامی کشور در برابر تهدیدها و عملیات؛
۴. سلب آزادی و ابتکار عمل از دشمن؛
۵. صرفه جویی در هزینه‌های تسلیحاتی و نیروی انسانی؛
۶. فریب و تحمیل هزینه بیشتر به دشمن و تقویت بازدارندگی؛
۷. افزایش آستانه مقاومت مردم و نیروی خودی در برابر تهاجمات دشمن؛
۸. حفظ روحیه و انسجام وحدت ملی و حفظ سرمایه‌های کشور؛

۹. حفظ تمامیت ارضی، امنیت ملی و استقلال کشور.

- وظایف دفاع غیر عامل

۱. آماده سازی و امداد رسانی؛
۲. اقدامات پیشگیرانه و کاهش دهنده؛
۳. هشدار و اخطار؛
۴. بازسازی مجدد.

- اصول عمده پدافند غیر عامل

۱. انتخاب عرصه‌های ایمن در جغرافیای کشور؛
۲. تعیین مقیاس بهینه استقرار جمعیت و فعالیت در فضا؛
۳. پراکندگی در توزیع عملکردها متناسب با تهدیدها و جغرافیا؛
۴. کوچک سازی و ارزان سازی و ابتکار پدافند غیرعامل؛
۵. توجیه اقتصادی پروژه؛
۶. موازی سازی سیستم‌های پشتیبانی؛
۷. مقاوم سازی استحکامات؛
۸. مکان یابی استقرار عملکردها؛
۹. مدیریت بحران دفاعی در صحنه‌ها؛
۱۰. استتار و نامرئی سازی؛
۱۱. کور کردن سیستم اطلاعاتی دشمن؛
۱۲. اختفا با استفاده از عوارض طبیعی و ژئومورفولوژیکی؛
۱۳. ابتکار عمل و تنوع در تمامی اقدامات؛
۱۴. حفاظت اطلاعات سیستم‌های حیاتی؛

۱۵. تولید سازه‌های دو منظوره. (Passive Deffense Organization, 2006).

مجموعه اقدام‌های بنیادی و زیربنایی است که در صورت به کارگیری می‌توان به اهداف پدافند

غیرعامل از قبیل؛ تقلیل خسارات و صدمات، کاهش قابلیت و توانایی سامانه شناسایی، هدف یابی و دقت هدف‌گیری تسلیحات آفندی دشمن و تحمل بیشتر به دشمن نایل گردد. انجام اقدامات دفاع غیر عامل، در جنگ‌های نامتقارن امروزی در جهت مقابله با تهاجم خصمانه و تقلیل خسارت ناشی از حملات هوایی، زمینی و دریایی کشور مهاجم موضوعی بنیادی است که وسعت و گستره آن تمامی زیر ساخت‌ها و مراکز حیاتی و حساس نظامی و غیر نظامی، سیاسی، ارتباطی، مواصلاتی نظیر بنادر، فرودگاه‌ها و پل‌ها، مراکز فرماندهی و جمعیت مردمی کشور را در بر می‌گیرد. چهار اصل اقدامات دفاع غیر عامل عبارتند از: کاهش درجه آسیب‌پذیری نیروی انسانی، کاهش درجه اثر تهدید هدف قرار گرفتن دشمن، افزایش درجه ارائه هشدار تاکتیکی به زور و درجه تسهیل بازیابی سریع (<http://www.fas.org>) در بیشتر منابع علمی و نظامی دنیا اصول و یا موضوعات پدافند غیر عامل شامل ۶ الی ۷ اقدام مشروحه زیر می‌باشد که در طراحی و برنامه ریزی‌ها و اقدامات اجرایی دقیقاً می‌بایست مورد توجه قرار گیرد. اهداف راهبردی و عملیاتی مورد انتظار از اجرای طرح‌های پدافند غیر عامل؛ افزایش ظرفیت و توان بازدارندگی، کاهش آسیب‌پذیری، تداوم فعالیت‌های ضروری، حفاظت از نیروی انسانی، ارتقای پایداری ملی، تسهیل مدیریت بحران، اقدامات تاکتیکی پدافند غیر عامل در برابر تهدیدها شامل پوشش، پراکندگی، تفرقه و جا به جایی، فریب، مکان یابی بهینه (انتخاب مقیاس بهینه)، اعلام خبر، قابلیت بقا و استحکامات، استتار (انضباط استتار، ایجاد استتار) و اختفاء، ماکت فریبنده (CCD)، اعلام خبر، قابلیت بقاء و سازه‌های امن می‌باشد.

- پدافند غیر عامل شهری

دفاع غیر عامل شهری در واقع مجموعه تمهیدات، اقدامات و طرح‌هایی است که با استفاده از ابزار، شرایط و حتی المقدور بدون نیاز به نیروی انسانی در شهر به صورت خود اتکا صورت می‌گیرد. چنین اقداماتی از یک سو توان دفاعی مجموعه را در زمان بحران افزایش داده و از سوی دیگر پیامدهای بحران را کاهش و امکان بازسازی مناطق آسیب دیده شهری را با کم‌ترین هزینه فراهم می‌سازد. در حقیقت طرح‌های پدافند غیر عامل قبل از انجام مراحل تهاجم و در زمان صلح

تهیه و اجرا می‌گردند. با توجه به فرصتی که در زمان صلح جهت تهیه چنین طرح‌هایی فراهم می‌شود، ضروری است این قبیل تمهیدها در متن طراحی‌ها لحاظ گردند. به کارگیری تمهیدها و ملاحظات پدافند غیرعامل علاوه بر کاهش شدید هزینه‌ها، کارایی دفاعی طرح‌ها، اهداف و پروژه‌ها را در زمان تهاجم دشمن بسیار افزایش خواهد داد. با پیچیده‌تر شدن جنگ‌ها و به کارگیری فناوری در جنگ‌های نوین، پدافند غیرعامل نیز چهره متفاوتی به خود گرفته است. (اخباری و احمدی مقدم، ۱۳۹۳: ۵۲)

امروزه مردم بیش از پیش برای ادامه زندگی نیازمند خدمات متفاوتی هستند و احتیاج به محیطی آرام و قابل سکونت درون شهرها دارند و بایستی ایمنی و آسایش کافی داشته باشند. در حال حاضر عمده‌ترین هدف پدافند غیرعامل، ایمن سازی و کاهش آسیب پذیری زیرساخت‌های مورد نیاز مردم است تا به تدریج شرایطی را برای امنیت ایجاد نماید. این گونه اقدام‌ها مهم در بیشتر کشورهای دنیا انجام شده یا در حال انجام است. این اقدام‌ها اگر به صورت یک برنامه ریزی و با طراحی در توسعه کشور (توسعه پایدار) نهادینه شود، خود به خود بسیاری از زیرساخت‌های که ایجاد می‌شود، در ذات خود ایمنی خواهند داشت. برای اصلاح زیرساخت‌های فعلی هم می‌توان با ارایه راهکارهایی مثل مهندسی مجدد، آنها را مستحکم کرد. (اخباری و احمدی مقدم، ۵۳)

پدافند غیرعامل شهری وظیفه برنامه ریزی پیرامون مجموعه اقدام‌های غیرنظامی به منظور کاهش آسیب پذیری شهرها، به ویژه اماکن عمومی، تسهیل مدیریت و پایداری زیرساخت‌ها و همچنین مدیریت شهر را در زمان بحران بر عهده دارد. هدف از پدافند غیرعامل شهری استمرار فعالیت‌های زیربنایی حیاتی، تداوم خدمات رسانی عمومی و تسهیل اداره شهرها از طریق اجرای طرح‌های پدافند غیرعامل و کاستن از آسیب پذیری مستحکامات و تجهیزات حیاتی و حساس شهری است.

نظری بر اندیشه دفاعی و پدافند غیرعامل در اسلام

از دیدگاه قرآن بنیاد اندیشه نظامی و حرکت نظامی را «حفظ عقیده و ایمان، عدالت، حقوق و آزادی‌های اساسی انسان، جان و مال او» تشکیل می‌دهد. بنابراین حرکتی از نظر اسلام و قرآن در

بعد نظامی تجویز می‌شود که حالت دفاعی و تدافعی داشته باشد. این حالت دفاعی یا دفاع از عقیده، جان، ملت و متعلقات آن است (جهاد دفاعی) یا دفاع از آزادی بشری و حقوق انسانی (جهاد رهایی بخش) بنابراین جهاد رهایی بخش نیز خود، نوعی دفاع است که برای حفظ حقوق و آزادی نوع بشر انجام می‌گیرد، به تعبیر آیت الله طالقانی:

قرآن و آیات را که در نظر می‌گیریم، می‌بینیم که در آیات قرآن هر جا کلمه «قاتلو»، «جاهدوا» است، دنبال آن این قید است، این جمله است «فی سبیل الله»...

بنابراین «سبیل الله» جنبه تدافعی و دفاعی و مقدس به جهاد اسلام می‌دهد. قرآن خود، مبنای جهاد و جنگ را بر دفاع می‌گذارد: چنانچه خداوند گروهی از مردم را با گروهی دیگر دفع ننماید، همانا زمین دچار فساد می‌شود. بنابراین برای جلوگیری از فساد زمین «دفاع» امری ضروری و حیاتی است (آخوندی، ۱۳۸۶: ۲۴۰).

یکی از روش‌های تدافعی (بهترین روش) که از دیرباز توسط بشر مورد استفاده قرار گرفته و در قرآن و اسلام به آن تأکید فراوانی شده است و امروز به صورت یک علم به کار می‌رود، دفاع غیرعامل یا پدافند غیرعامل می‌باشد که موارد زیر ذکر نمونه‌هایی از آن می‌باشد:

۱- قرآن کریم: تعلیم ساخت زره به حضرت داوود (ع) جهت در امان ماندن از آسیب جنگ با کفار؛

۲- عملکرد حضرت رسول مکرم اسلام (ص) از شگردهای اختفاء که از اصل پدافند غیرعامل است، در جریان هجرت و مخفی شدن در غار ثور؛

۳- تأکید حضرت علی (ع) در نامه ۱۲ نهج البلاغه آن حضرت می‌فرمایند: قرارگاه‌های خود را در دامنه کوه‌ها و یا در کنار رودها احداث کنید؛ زیرا در برابر تهاجم دشمن شما را حفاظت می‌کند؛

۴- استفاده از مزیت ارتفاعات و مراقبت از نقاط نفوذ دشمن در جنگ‌ها از جمله جنگ احد؛

۵- کندن گودال پیرامون شهر مدینه در جنگ خندق و... (موحدی نیا، ۱۳۸۶: ۱۰۱).

به نقل از حضرت علی (ع) در حکمت ۴۲۴ نهج البلاغه آمده «شهری از شهر دیگر برای تو بهتر

نیست و بهترین شهر آن شهری است که در آن با آسایش زندگی کنی» این سخن حکایت از آن دارد که امنیت و آسایش در شهر یکی از کارهای با اهمیت است یا در همین زمینه ابن خلدون در انگیزه شهرسازی می‌نویسد: «شهر به مثابه لشکریان بی شماری است که جنگ آوران از بام‌ها و باروها و برج‌ها در پناه حصارها استقرار می‌یابد و در واقع داشتن برج و بارو در شهر برای شهر به معنای امنیت شهر است (صادقی، ۱۳۸۹: ۱۰۸).

همچنین خداوند در قرآن کریم وقتی برای آفرینش استثنایی انسان و خلقت ویژه او به اموری قسم یاد می‌کند، در نهایت شهر مکه در این ردیف آمده است و آن را با ویژگی امنیت یاد می‌کند و این خود بیانگر نقش یگانه و ضرورت وجود امنیت برای زندگی جمعی و حیات مادی و معنوی بشر است؛ بنابراین بنیانگذار خانه توحید، به عنوان معمار بیت الله، بهترین خواسته خود را از خداوند درباره شهر مکه و بایسته‌ترین چیز برای آن امنیت دانسته و آن را مهم‌ترین مطالبه خود از خداوند قرار داده و آنگاه معیشت فراخ را برای اهل آن طلبیده است (موسوی و کاشمیری، ۱۳۸۷: ۱۴۱). این مطالب خود، نشان از اهمیت دفاع و امنیت در اسلام، به ویژه در بعد دفاع شهری با توجه به ارزش و اهمیتی که شهر برای اسلام دارد، می‌باشد.

شهرهای اسلامی و امنیت و دفاع

شهر اسلامی عبارت است از نمایش فضایی شکل و ساختمان اجتماعی که بر اساس ایده آل اسلامی، فرم‌های ارتباطی و عناصر تزئینی خود را نیز در آن وارد کرده است (بمات، ۱۳۶۹: ۵۶) منظور از شهر اسلامی پیوند یک تمدن یعنی اسلام به شهر است و این نعمتی است که ما را به خاستگاه یک تمدن و حوزه فرهنگی هدایت می‌کند (ایسکا نیوز ۲۶/۱۰/۱۳۸۲)

عنوان شهر اسلامی مفهومی است که به نوع خاصی از شهرها اشاره دارد که متأثر از فرهنگ و آموزه‌های دینی و ارزش‌های اسلامی هستند که در تحقیقات انجام شده در خصوص ویژگی‌های شهرهای اسلامی، معماری و شهرسازی اسلامی و همچنین فضاهای خاصی در این شهر دیده می‌شود، مورد توجه قرار می‌گیرد. شهر اسلامی با عناصر خود آرامش روح و جسم را برای شهروندان خود به همراه می‌آورد و در این نوع شهر تمام کارکردها برای ذکر خداست و همین

ذکر جان انسان‌ها را جلا می‌دهد.

شهر اسلامی به دنبال انتظام و تعادل بین مجموعه عناصر تشکیل دهنده جامعه شهری و ایجاد توازن و هماهنگی در عموم ساختارها، رفتارها، کنش‌ها و واکنش‌های افراد و سامانه‌های شهری است تا در سایه تعالیم آسمانی، آرامش و آسایش توأم با تسخیر طبیعت، شکوفاترین شهروندان را در زیستگاهی آباد و خدا محور تربیت نماید. (خبرگذاری ایمن، ۱۳۹۱)

شهر اسلامی شهری است که در آن مظاهر تمدن اسلامی نمود دارد و دارای هویت خاص فضایی، فرهنگی و تاریخی است و نوعی ارتباط ذاتی، کلی و ساختاری بین هر یک از این عناصر و فضای مصنوع شهری و مناسبات فردی و اجتماعی مشاهده می‌شود (برقی و تقدسی، ۱۳۸۷: ۱۵).

یکی از ویژگی‌های معماری و شهرسازی کهن اسلامی به ویژه شهرهای ایرانی - اسلامی انسجام در آنهاست که در ابعاد مختلف شهرها، مجموعه‌های شهری و واحدهای معماری می‌توان آن را مشاهده و ادراک نمود. این کیفیت حاصل پیوند ارتباط بین اجزای تشکیل دهنده آثار معماری و شهرهاست (دانش، ۱۳۹۱: ۳۸). درونگرایی در شهرهای اسلامی پدیده‌ای است شناخته شده. «درونگرایی» موجود در شهرها و عبادات مسلمین یکی از اثرات اعمال سلسله مراتب مورد نظر در قلمروهای مختلف حیاط فردی و جمعی بوده است. به بیان دیگر اصل اهتمام در نمایش درونگرایی در مجتمع‌های اسلامی به همراه سایر ارزش‌ها از جمله حریمیت، امنیت، آرامش، خلوت و حیا، اجتناب از ریا و خودنمایی، اجتناب از تفاخر، سادگی، تنظیم شرایط محیطی در اقلیم سخت و توجه به درون بیش از بیرون (ظاهر) سبب شد یک نوع سلسله مراتب قوی، روشن و منحصر به فرد در مجتمع‌های اسلامی تجلی یابد. (Hisham, 2003)

نوع باورها و ارزش‌های حاکم بر تعاملات کنشی مسلمین، چیدمان شهری را تشکیل می‌دهد و بر اساس آن حتی در فضای کالبدی شهر تأثیر گذار است. از منظر دیگر، باورها نیز می‌تواند بر چیدمان کالبدی شهر مؤثر باشد. از این منظور مسجد محور فعالیت‌های شهری است و موقعیت ویژه‌ای در مورفولوژی شهر دارد (ایازی، ۱۳۸۷: ۲۷). که این خود نشان از مرکزیت فرماندهی و کنترل شهر اسلامی دارد که می‌تواند علاوه بر سایر وظایف مسجد در شهر امنیت را در مواقع

بحران با توجه به سطح دسترسی به سایر نقاط شهر کنترل کند.

در شهر اسلامی فضا با پیچ و خم‌های محافظ شهر به شکل فرم‌های مدور و حلزونی است که با نقشه گسترده شهر اروپایی در تضاد است. تصویری که در اینجا به ذهن می‌رسد، تصویری حلزونی است که با سطح خارجی خود محافظت می‌شود؛ سطحی صاف و محکم که موجود زنده را در پناه می‌گیرد. .. راه‌های ارتباطی که گاهی مخفی هستند و در روی زمین یا در روی پشت بام‌ها قرار دارند، از تمام شهر، خانه واحدی می‌سازند (بمات، ۱۳۶۹: ۸۸).

در شهرهای اسلامی معابر اصلی شهر تأسیسات عمومی نظیر مساجد، مدارس، حمام‌ها و .. را در کنار خود جای داده‌اند. معابر فرعی که در حقیقت معابر اصلی را به یکدیگر متصل می‌کنند، طول زیادی ندارند و تنها محلات اقماری خود را به هم وصل می‌کنند. ستون فقرات و محور اصلی شهر به وسیله شبکه منظمی به مرکز محلات وصل و مسیر آن اغلب تا دروازه شهر ادامه داشت (سلطانزاده، ۱۳۶۸: ۳۵۰). از وظایف شبکه راه‌ها، ارتباط محله‌ها با یکدیگر و بازار شهر است که بدین وسیله رفت و آمد ساکنین شهر را به این بازار و خارج از شهر مهیا می‌سازد. این شبکه راه‌های ارتباطی مانند تاروپودی واحدهای مسکونی را به عناصر محله و مراکز عمده شهری وصل می‌کنند. وجود بن بست‌ها و گسترش بیش از حد آن‌ها وحدت جغرافیایی خاصی را به شهر ایرانی بخشیده که خود گاهی به ارزش‌های دفاعی محلات منجر می‌شد و دفاع مضاعف با داشتن ساباط‌ها در این نوع کوچه‌ها بیشتر مهیا می‌شد. (شفقی، ۱۳۸۷: ۱۱)

همه موارد ذکر شده نشان از توجه به بعد امنیت و دفاع در شهرهای اسلامی است که خود نوعی انسجام و هماهنگی را در جهت مواجهه با عوامل ناامنی در شهر بوجود آورده بود و کارآیی شهر را در مواجهه با تهدید و بحران بالا برده بود.

تجزیه و تحلیل یافته‌های تحقیق

تجارب ایران در خصوص پدافند غیرعامل شهری

الف) قبل از اسلام

موقعیت خاص جغرافیایی و قرارگیری در منطقه حدفاصل بین آسیای میانه، هند، بین النهرین و

آسیای صغیر، همواره ایران را در معرض تهاجم قبایل، اقوام و ملل مجاور قرار داده است به طوری که تمام طول تاریخ این سرزمین دارای خاطرات پرشمار از هجوم‌ها، غارتگری‌ها و قتل عام مردمان بی گناه است. از این رو، آمادگی در برابر هجوم بیگانگان به شکل‌های مختلف نمایان شده است؛ گاه با ایجاد دژها و شهرهای مرزی همچون مرکنده (سمرقند) توسط کورش و هتره در زمان پارتیان گاه با ایجاد استحکامات دفاعی چند لایه به دور سکونت‌گاه‌های انسانی - همچون هگمتانه، گاه با بهره‌گیری از عناصر محیط طبیعی در ترکیب با استحکامات مصنوعی - همچون پارسه (تخت جمشید) و گاه با ایجاد موانع و استحکامات عظیم و گسترده دفاعی - همچون دیوار دفاعی گرگان موسوم به دیوار - سد انوشیروان به طول ۳۰۰ کیلومتر و نیز سد تمیشه و سد دربند.

شواهد تاریخی فراوانی دال بر قربانی شدن غیر نظامیان بی گناه پس از تسخیر شهر وجود دارد. به عنوان مثال، آشور بانی پال پس از تسخیر دوراوتناش - پایتخت پادشاهی ایلام - با خشونت بی مانندی آن را غارت و سپس منهدم نمود.

در دوران تمدن مادها صدها ده دژ و شهر وجود داشته است که این امر حاکی از وجود جنگ‌های زیاد در پهنه سرزمین ایران است. همچنین دژهای زیادی نیز وجود داشته که ساکنان نقاط مسکونی اطراف می‌توانستند به هنگام ضرورت به درون حصار آنها پناه برند. دژها، ساختمان‌های محکمی بودند که بر ارتفاعات و صخره‌های طبیعی یا گاهی بر خاکریزها و تپه‌های مصنوعی ایجاد شده و به دور آنها حداقل یک دیوار (خاخار) یا گاه چندین حصار متحدالمرکز کشیده شده بود. در طول حصار و در فواصل معین، برج‌هایی تعبیه شده بود که سر آنها برای تیر اندازی از کمان‌کنگره دار بود. گاه در شیب طبیعی، دیواری با آجر ساخته می‌شد تا شیب را عمودی نمایند. اغلب، دژها را طوری می‌ساختند که خندق یا مسیر طبیعی یک رودخانه دفاع از آن را تکمیل کند. شهرهای هگمتانه، هاهار، اوشکایا انیاس تانیا از جمله شهرهای دوران ماد هستند که استحکامات دفاعی قابل ملاحظه‌ای داشتند.

در دوران هخامنشیان پیشرفت‌های زیادی در استحکامات دفاعی سکونت‌گاه‌ها حاصل شد که مهم‌ترین آنها عبارت است از: تبدیل برج‌های نیمه استوانه‌ای به برج‌های مستطیلی شکل و ایجاد

دیواره‌های کنگره دار به منظور تأمین امکانات بهتر برای دفاع بود. تخت جمشید دارای بارویی خشتی بود که متشکل از چهار بخش بود: باروی شمالی که کوتاه‌ترین بخش بود؛ باروی شرقی که در ترکیب با کوه بود؛ باروی غربی که بلندایی تا ۱۸ متر داشت و باروی جنوبی.

ترکیب بخش شرقی باروی تخت جمشید با سد طبیعی کوه رحمت موجب بیشترین بهره‌گیری از محافظت طبیعی این کوه می‌شد. مجموعه استحکامات تخت جمشید، گرچه یکی از مستحکم‌ترین قلاع را ایجاد نمود؛ اما با وجود این در سال ۸۰ ق.م به دست اسکندر مقدونی تسخیر و سپس به آتشکده کشیده شد. این واقعه نشان داد که استحکامات پدافندی به تنهایی قادر به تأمین محافظت کامل و مطلق نیستند و این عوامل تنها مقاومت و کارایی را بالاتر برده و باید در کنار آن سایر بخش‌های نظامی و حکومت داری نیز تقویت گردد.

با شکست هخامنشیان از سوی سپاه اسکندر، دوره کوتاهی آغاز شد که به عنوان دوره پیدایش سریع شهرها در مشرق زمین محسوب می‌شود، زیرا اسکندر به منظور تأمین نظارت دائمی بر سرزمین‌های مفتوح، قلعه‌ها، پادگان‌ها و شهرها را ایجاد می‌نمود.

در دوران اشکانیان و پارتیان به دلیل تجاوزهای متعدد اقوام مهاجر زردپوست، معروف‌ترین دیوار دفاعی جهان در منطقه دشت گرگان بنا شد که قلعه‌های زیادی در اطراف آن برپا شد. در این زمان، تأمین امنیت سکونت‌گاه‌های انسانی در برابر تهاجم‌های نظامی از طریق ایجاد دو لایه حصار - داخلی و خارجی - خندق در فاصله بین دو دیوار، اکروپل یا دژ در گوشه یا وسط شهر، و دروازه بوده است که به شکل‌های مربع، مستطیل، بیضی، دایره، چند ضلعی و هشت ضلعی بنا شده‌اند. نقشه شهرهای منطقه هیرکانیا به پیروی از ملاحظات پدافندی یادشده، مستطیل، مدور، بیضی و گاه چند ضلعی نامنظم بوده‌اند.

بدین ترتیب شکل و محدوده رشد شهر کاملاً تابع ملزومات دفاعی آن بوده است. در شهر تیسفون و هترا از جمله شهرهای مهم این دوران محسوب می‌شوند.

ساسانیان هنگام احداث شهرها ضمن تدارک نقشه‌های منظم و از پیش طرح شده، موقعیت دفاعی و حصار اطراف شهر را نیز مورد توجه قرار می‌دادند. آنان مکان احداث شهرها را جایی

انتخاب می‌کردند که حداقل یک طرف آن متکی به کوه یا رودخانه و یا مانع طبیعی باشد تا دستیابی به شهر مشکل شود. اما برای آنکه شهرهای بزرگ بیش از اندازه وابسته به ملزومات پدافندی نگردند، محل احداث آن را به گونه‌ای برمی‌گزیدند که در محل ورودی جاده اصلی به شهر، به وسیله یک دژ نظامی مسلط به جاده بتوان از شهر دفاع نمود. در این دوران، علاوه بر طرح دایره شکل، طرح مستطیل متشکل از حصاری سترگ و برج‌های متعدد که در پشت آن خندق قرار می‌گرفته کار گرفته می‌شد. بیشابور- دومین شهر مهم ساسانی- با این شیوه بنا گردید (داعی نژاد و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۳-۱۶).

ب) پس از اسلام

فتح ایران از سوی سپاه اسلام، نقطه پایان امپراتوری نظامی ایران محسوب می‌شود. در پی این رخداد تاریخی، ایران تا قرن‌ها فاقد ارتشی منسجم و نیرومند بود و این امر از علل اصلی فجایع بزرگی است که در تاریخ این مرز و بوم به ثبت رسیده است. اوج روزگار بی‌پناهی ایرانیان را می‌توان در قرون ۸ و ۷ هجری و همزمان با تهاجم و تسلط اقوام مغول بر سرزمین ایران جستجو نمود. در حالی که اسلام به صراحت به ضرورت امر دفاع و تأمین امنیت مسلمانان تأکید نموده است. فقدان یک ارتش منظم و کارآمد مانع از ایفای نقش مؤثر تمهیدات پدافند غیرعامل در شهرها می‌گردید. مهم‌ترین عناصر دفاعی سکونت‌گاه‌های انسانی در دوران پس از اسلام عبارت بود از:

۱. قلعه (ارگ- دژ)؛
  ۲. بارو (حصار، دیوار، سور، کهن دژ، قهن دژ)؛
  ۳. برج؛
  ۴. خندق؛
  ۵. شیرحاجی (حصاری که به دور حصار درون بود) (داعی نژاد و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۷).
- پهنه شهر در این دوران از نظر دفاعی دارای سلسله مراتب فضایی سه گانه‌ای به ترتیب زیر بود:
۱. ارگ (کهن دژ) که قصر عمارت حکومتی بود؛
  ۲. شارستان که خود شهر در میان حصار بود؛

۳. بخش (حومه) که بخش خارج از حصار بود.

در بافت‌های ارگانیک و سنتی ایران، طرح داخلی شارستان و به ویژه ارگ به گونه‌ای بود در صورت نفوذ دشمن به داخل قلعه، طرح‌های پیچ در پیچ و ابعاد و اندازه‌های کوچک‌ها و حیانه‌ها سبابط‌ها که در تمامی بافت‌های سنتی حاشیه کویر ایران موسوم است، باعث کندی سرعت مهاجم پس از فروپاشی شهر بست و خط دفاعی دوم می‌شد. در شارستان و به ویژه ارگ، مجموعه‌ای از طرح‌های استتار و حتی طرح‌های اغفال‌کننده وجود داشت به طوری که بیشتر شریان‌ها، نیروها را به اهداف انحرافی هدایت نموده و یا به بن بست می‌کشاندند. این خصیصه متعلق به تمام بافت‌های ارگانیک و سنتی ایران است (Kostof, 1992).

نظر به مشابهت تمهیدهای پدافندی در سکونت‌گاه‌های انسانی مربوط به دوران‌های قبل و بعد از اسلام، به منظور پرهیز از تکرار، مهم‌ترین نکات قابل طرح مربوط به تمهیدهای دفاعی پس از اسلام، به شرح زیر مورد اشاره قرار می‌گیرد:

تمهیدهای دفاعی سکونت‌گاه‌ها در این دوران بدون تفاوت برجسته نسبت به دوران‌های قبل تداوم یافت. به عنوان مثال، شهر زرننگ که در شمار نخستین شهر مسلمانان است، خود دارای پنج دروازه درونی و حومه پهناوری بود که پیرامون آن را حصار دیگری متشکل از ۱۳ دروازه در برمی‌گرفت و به دور آن نیز خندقی به پهنای ۳۰ متر ایجاد شده بود. قلعه حکومتی در مرکز شهر بر روی تپه‌ای به بلندای حدود ۲۷ متر قرار داشت (داعی نژاد و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۸). تنها تفاوتی که دوره بعد از اسلام در این راستا با دوران ماقبل اسلام داشت وجود انسجام و هماهنگی بیشتر میان اجزای و کارکرد شهری بود که این خود در زمینه پدافند غیرعامل و مدیریت بحران از اصول مهم به شمار می‌رود. علاوه بر این در دوران اسلام با توجه به این که دینی اجتماعی است و کمال را در سایه امنیت و اقتدار می‌داند به استفاده از تکنیک‌های دفاع شهری و پدافند غیرعامل تأکید می‌کرد. از دیگر موارد قابل ذکر تأکید بیشتر بر درونگرایی فردی و محیطی که این خود باعث بناهایی با ویژگی بیرونی دفاعی‌تر و مستحکم‌تر شد. عامل دیگر که بسیار مورد توجه می‌باشد شکل‌گیری مساجد به ویژه مساجد جامع در شهرها و محلات شهری بود که نقش مرکزیت و فرماندهی و

کنترل را در مواقع پیش، حین و بعد از بحران را بازی می‌کرد. همچنین قابل یادآوری است که از دوران اسلامی به بعد بود نقش دفاعی و پدافند غیر عامل فقط صرفاً از دست حکومت‌ها خارج شده و مردم جوامع اسلامی خود جهت دفاع از خانه و کاشانه خود نیز تمهیدهایی را می‌اندیشیدند.

تجارب ایران در قرون ۷ تا ۱۴ هجری حاوی آموزه‌های ژرفی در باب ضروریات دفاعی در سکونت‌گاه‌های انسانی است. در قرون ۷ و ۸ هجری حملات ددمنشانه مغول، مرگ و نابودی را در بسیاری از شهرها و روستاهای ایران به دنبال داشت به گونه‌ای که در نتیجه این جمعیت کشور به طور ناگهانی و به شدت کاهش یافت. مهاجمان مغول چون عده خود را برای نگهداری و کنترل سرزمین‌های متصرف شده کافی نمی‌دیدند به قتل عام عمومی و انهدام سکونت‌گاه‌های شهری و روستایی می‌پرداختند. آنان برای تسخیر شهرهای بزرگ، ابتدا روستاییان اطراف را اسیر نموده و وادار به پر کردن خندق نمودند و درهم کوبیدن باروی شهر می‌نمودند. با تسلیم شدن مردم، ابتدا غارت اموال و سپس قتل عام عمومی و انهدام شهر صورت می‌گرفت. عظمت این فجایع به حدی است که در کتب تاریخ، شمار گشته شدگان شهر مرو ۱۲۰۰۰۰ نفر و نیشابور بدون احتساب زنان و کودکان ۱۷۰۰۰۰ نفر ذکر شده است. در موج دوم حملات مرگبار مغول به سرکردگی تیمور لنگ در اصفهان، مناره‌هایی از سر ۷۰۰۰۰ نفر بر پا شد و کودکان زیادی به طرز فجیعی در زیر سم اسبان به قتل رسیدند (داعی نژاد و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۹).

حمله افغانیان به شهرها و قصبات کشور، بار دیگر موجب کشتار سنگین مردمان بی دفاع گردید به طوری که برای بار دوم، جمعیت کشور کاهش محسوسی یافت. شهر اصفهان نیمه ویران شد و تا دوره قاجاریه نیز هرگز به وضع سابق خود بازنگشت. شهر تبریز نیز شرنوشت مشابهی داشت و در سال ۱۷۳۵ م. در نبرد با مهاجمان عثمانی حدود ۲۰۰۰۰۰ نفر از اهالی شهر در مدت ۶ روز کشته شدند.

تا اواسط دوره قاجاریه، جنگ‌ها کمابیش به صورت تن به تن و با سلاح‌های سرد صورت می‌گرفتند. نیروهای نظامی به دو صورت پیاده و سواره نبرد می‌کردند. در نتیجه بهترین دفاع در برابر حمله مهاجمان، ایجاد مانع فیزیکی در راه پیشروی دشمن و جلوگیری از دسترسی او به شهر

بود. این امر گویای دو اصل مهم پدافندی تا این زمان است:

۱. جلوگیری و حذف احتمال غافلگیر شدن اهالی شهر از حمله ناگهانی؛

۲. تأمین فرصت لازم برای مبارزه با دشمن (داعی نژاد و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۹-۲۰)

این دسته از جنگ‌های اولیه در گروه جنگ‌های نسل اول جای می‌گیرد. بدیهی است که طراحی معماری و شهرسازی مناطق مختلف کشور با توجه به ویژگی‌های جنگ‌های نسل اول مبتنی بر ساخت استحکامات پدافندی همچون دیوار دفاعی، سد و خندق بوده است. طبق شواهد تاریخی این استحکامات در بسیاری موارد با اقدامات دفاعی و پدافند غیرعامل در برابر جنگ‌های نسل اول کارآمد بوده‌اند (کامران و حسینی امینی، ۱۳۹۱: ۲۳).

سلاح‌های گرم زمانی وارد نیروی نظامی ایران شد که اواخر دوران جنگ‌های نسل سوم محسوب می‌شود. از این رو فقدان آمادگی کشور منطبق با ملزومات دفاعی در دو بعد نسل عامل و غیرعامل موجب وقایع فاجعه بار منتهی به دو معاهده ننگین گلستان و ترکمن‌چای گردید که طی آن بخش‌های وسیعی از خاک ایران از دست رفتند. در این دوران وضعیت نیروی نظامی تا حدودی متناسب با جنگ‌های نسل دوم بود، اما آمادگی دفاعی مناطق شهری کشور همچنان مبتنی بر کسب دفاع در جنگ‌های نسل اول بوده است (آیت‌اللهی، ۱۳۸۸: ۵۶).

در دوران پهلوی با پایان جنگ جهانی دوم به عنوان شاخص‌ترین جنگ از نسل دوم و نیز آغاز دوران جنگ سرد بین دو بلوک شرق و غرب که مبتنی بر الگوی جنگ‌های نسل سوم است، به دلیل همپیمانی حکومت وقت با آمریکا، ارتش برای جنگ‌های منطقه‌ای از نوع نسل سوم تجهیز شد تا در صورت تهاجم احتمالی شوروی برای دسترسی به آبهای گرم خلیج فارس، ایران بتواند حداقل دو هفته در برابر تهاجم شوروی مقاومت کند تا آمریکا برسد. اما در بعد برنامه ریزی شهری و معماری اقدامات محدودتری انجام گردید (کامران و حسینی، ۱۳۹۲: ۱۱).

ورود سلاح‌های گرم به صحنه جنگ‌ها در ایران، اگرچه از اواسط دوران قاجاریه آغاز شد، ولی همراه با تغییرات بنیادین در شیوه‌ها و ملزومات دفاعی بود به طوری که موجب حذف بسیاری از استحکامات دفاعی شد. حذف عناصر دفاعی از کالبد شهر تأثیرات فضایی گسترده و عمیقی را در

پی داشت که رشد افقی سریع شهر از اولین نتایج آن بود. همچنین احداث خیابان‌های متعدد و ایجاد ساختمان‌های اداری، آموزشی و عمومی پرشمار، ساخت و سیمای بسیاری از شهرهای ایران را کاملاً دگرگون نمود. در دوران پهلوی حصار، دروازه‌ها و خندق‌های گرد بسیاری از شهرهای ایران را کاملاً دگرگون نمود. در دوران پهلوی حصار، دروازه‌ها و خندق‌های گرد بسیاری از شهرها از جمله تهران تخریب و به تاریخ پیوست. اجرای سیاست‌های اصلاحات ارضی در سال‌های حکمرانی پهلوی دوم همراه با رشد صنایع مونتاژ، سیل جمعیت مهاجر را به شهرها روانه کرد و بدین ترتیب، تغییر یافت و ساخت جمعیت کشور از روستایی به شهری آغاز گردید. تعداد نقاط شهری کشور از ۱۹۹ نقطه در سال ۱۳۳۵ به ۳۷۳ در سال ۱۳۵۵ رسید. این رشد سریع بدون توجه به ضروریات دفاعی شهرها صورت می‌گرفت و این در حالی بود که طبق شواهد موجود، در دوران متأخر به طور متوسط هر ۳۰ سال یکبار جنگی کوچک یا بزرگ در این سرزمین اتفاق افتاده است. آثار این بی‌توجهی‌ها در سال‌های بعد و در پی تجاوز ارتش عراق به خاک میهن اسلامی و حملات پرشمار به مراکز جمعیتی کشور نمایان گردید (داعی نژاد و همکاران، ۱۳۸۵: ۲۰).

اوضاع کنونی شهرها از منظر تهدیدها و لزوم پدافند غیر عامل

تجارب رویدادهای جنگی چند دهه اخیر، مؤید این نظر است که کشور مهاجم جهت در هم شکستن اراده ملت و توان سیاسی، اقتصادی و نظامی کشور مورد تهاجم با اتخاذ استراتژی انهدام مراکز ثقل شهری، توجه خود را صرف بمباران و انهدام تأسیسات شهری و مراکز جمعیتی نموده که خود نشان دهنده آثار مخربی است که در جنگ‌های احتمالی آینده تمامی فعالیت‌ها از جمله زیر ساخت‌های حیاتی، حساس و مهم و تأسیسات شهری را مورد هجوم قرار خواهد داد (کامران و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۴).

در مناقشات و تهاجم‌های اخیر بیش از ۸۰ درصد کشته شدگان، غیر نظامی هستند. امروزه در همان ساعات اولیه تهاجم، شهرها آماج حملات قرار می‌گیرند و غیر نظامیان خود را در گیر تهاجم تمام عیار می‌بینند. بدون تردید کشتار انسان‌ها مهم‌ترین معلول تهاجم شهرهاست. از زمان جنگ جهانی دوم به بعد، ۲۱ میلیون نفر در ۱۵۰ تهاجمی که بیشتر آنها در جهان سوم روی داده، کشته

شده‌اند.

آمار تلفات غیر نظامیان در تهاجم‌ها روندی افزایشی داشته است:

- ۱- در جنگ جهانی اول، آمار تلفات انسانی ۱۰ میلیون نفر بوده است که همگی نظامی بوده‌اند؛
  - ۲- در جنگ جهانی دوم، تلفات غیر نظامیان ۶ میلیون نفر بیشتر از نظامیان بوده است؛
  - ۳- در جنگ کره، تلفات غیر نظامیان ۹۵ درصد و تلفات نظامیان ۵ درصد بوده است؛
- شماره تلفات نظامی جنگ جهانی دوم ۲۳۱۴۰۰۰۰ و تلفات غیر نظامی ۲۹۳۴۰۰۰۰ نفر بوده است (کامران و حسینی، ۱۳۹۲: ۱۳).

که همه این‌ها خود نشان از سمت و سوی اخیر تهدیدها به سوی شهرها و لزوم توجه و بررسی پدافند غیر عامل در شهرها، به ویژه در شهرهای جهان سوم می‌باشد که استراتژی واردن در مورد هجوم قرار دادن کشور هدف در سال‌های اخیر این را تأیید و بیش از پیش تقویت می‌کند. پس از شکست آمریکا در جنگ ویتنام و طرح ریزی استراتژی نوین با نام استراتژی پنج حلقه واردن، آمریکا توانست ابتدا با اجماع جهانی و سپس حمله هوایی به تأسیسات حیاتی، حساس و مهم؛ ابتدا کشور مورد تخاصم را خلع سلاح کرده و سپس به صورت زمینی وارد شده و دست به اشغال سرزمینی و در نهایت تغییر نظام سیاسی بکند؛ نمونه عینی آن حمله آمریکا به عراق است. که ابتدا مراکز حیاتی و حساس عراق را شناسایی و منهدم و سپس با حمله زمینی و با کم‌ترین زمان و هزینه عراق را تصرف و بیشترین خسارت را به آن وارد کرد. در واقع استراتژی واردن، جدیدترین استراتژی موفق آمریکاست که این استراتژی با تمهیدهای پدافند غیر عامل، عامل و استفاده از تمام ظرفیت‌های دفاعی قابل شکست است (اکبری، ۱۳۸۴: ۸).

در دهه‌های اخیر شهرها و سکونت‌گاه‌های انسانی به عنوان نقاط حیاتی و حساس جهت تحت فشار قرار دادن دولت‌ها و ایجاد فشار روانی شدید بر مردم جهت رسیدن به اهداف کشور متخاصم بیشتر در معرض تهدید و صدمه هستند. بحران در روزگار کنونی به نحوی با حیات جوامع بشری آمیخته شده است از مهم‌ترین عوامل بالا رفتن تلفات انسانی در حملات نظامی به شهرها عدم رعایت اصول شهرسازی و غیرمنطبق بودن کاربری‌ها و قرارگیری کاربری‌های غیرایمن در

همجواری یکدیگر می‌باشد آرایش فضایی بلوک‌های شهری و نحوه ارتباط با پیرامون و نحوه محافظت از افراد با به کارگیری روش‌های غیرنظامی در مقابل خرابی‌های ناشی از جنگ از ملاحظات اولیه در شهرسازی نوین می‌باشد. در جنگ‌ها و تهدیدهای آینده نیز شهرها، تأسیسات شهری و سکونت‌گاه‌های انسانی بیش از پیش در معرض تهدید و تهاجم قرار می‌گیرند. بنابراین توجه به الزامات پدافند غیر عامل در جهت ایمن‌سازی و پایداری شهرها و سکونت‌گاه‌های انسانی بیش از پیش اهمیت پیدا می‌کند که باید به صورت تخصصی در برنامه‌ریزی‌های شهری به آن توجه شود.

اوضاع کنونی شهرهای ایرانی - اسلامی از منظر پدافند غیر عامل

ایران نیز با توجه موقعیت استراتژیکی و منابعی که دارد، همواره مورد توجه استعمارگران و کشورهای بزرگ دنیا بوده است. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و با توجه سیاست‌های ضد امپریالیستی و ضد استعماری جمهوری اسلامی ایران، بیش از پیش این کشور را در معرض تهدید استعمارگران بزرگ دنیا، به ویژه کشور آمریکا و هم‌پیمانانش قرار داده است.

سابقه تهاجم عراق به شهرهای ایران در جنگ تحمیلی موید این ادعاست که حملات پی در پی هوایی و موشکی به نقاط مسکونی شهرهای ایران، طی نزدیک به هشت سال دفاع مقدس، قریب به ۶۰۰۰۰ نفر شهید و بیش از چندین برابر آن مجروح شده‌اند که بیشتر قریب به اتفاق آنها را کودکان، زنان و بیماران بستری شده در بیمارستان‌ها و دانش‌آموزان مدارس و سالخوردگان تشکیل می‌دهند. در طول این جنگ مجموعاً بیش از ۱۰۰۰ حمله هوایی به شهرهای ایران از سوی رژیم بعث عراق شد. بنا به گزارش سازمان ملل، در طی جنگ تحمیلی عراق علیه ایران در اثر بمباران کور دشمن ۱۳۰۰۰۰ خانه به کلی تخریب و به ۱۹۰۰۰۰ خانه خسارت وارد شده است و مبلغی در حدود ۱۰۰۰ میلیارد دلار به ایران خسارت وارد شد (کامران و حسینی، ۱۳۹۲: ۱۴).

استراتژی عراق در حمله به مناطق غیر نظامی و شهرهای ایران، تحمیل فشارهای اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و روانی بر مردم و دولت بود. در این جنگ به دلیل عقب‌ماندگی‌های زیاد در علم و فن‌آوری، مکان‌یابی‌ها و برنامه‌ریزی‌ها و طراحی‌های شهری، توسعه شهری، معماری مراکز

و تأسیسات شهری مبتنی بر پدافند غیر عامل نبود (جاجرمی و حسینی امینی، ۱۳۹۱: ۶) متأسفانه در کشور ما علیرغم پشت سر گذاشتن هشت سال دفاع مقدس و داشتن تجارب ارزشمند در برابر بلاای طبیعی، اهمیت بحث ایمنی و امنیت در شهرسازی و معماری (شهرسازی دفاعی) چنان که باید مورد توجه قرار نگرفته است و همچنان شاهد ساخت و سازهایی هستیم که به طور روزافزون آسیب پذیری محیط کالبدی را در برابر انواع بحران‌ها افزایش می‌دهند (زرگر و مسگری، ۱۳۹۰: ۱).

با وجود این تهدیدها و گسترش بیش از پیش شهرها در ایران به دلایل اصلاحات ارضی در زمان پهلوی و توجه بیش از پیش به صنعت مونتاژ و مصرف گرایی در آن دوران و دوران اخیر و توجه بیشتر در سرمایه گذاری‌ها در شهرهای بزرگ باعث شده شهرهای ایران به ویژه کلانشهرها، بیش از پیش گسترش یابند و در معرض تهدید و آسیب پذیری قرار بگیرند. علاوه بر این‌ها، رشد و گسترش شهرها عموماً بی برنامه بوده است و یا این که در صورت وجود طرح‌های برنامه ریزی شده عموماً به الزامات پدافند غیر عامل توجه بسیار ناچیزی شده است. که این خود دلایل زیادی دارد که از جمله این دلایل؛ نبودن الزامات قانونی - اجرایی مستحکم، عدم هماهنگی ارگان‌های دولتی و حتی ساخت و سازهای بدون هماهنگی و بدون برنامه باعث این ناهماهنگی‌ها و آسیب پذیر بودن شهرهای ایران در برابر تهدیدها شده است.

ارایه راهکارها

امروزه با استفاده از برنامه‌های جامع مدیریت بحران و پدافند غیر عامل می‌توان با به کار بردن اقدامات مؤثر همراه با طرح‌های کاربردی و حتی الامکان کم هزینه و چند منظوره در مرحله آمادگی قبل از بحران، به میزان زیادی از شدت و گستردگی خسارات و تلفات ناشی از خطرات کاست. از مهم‌ترین این تمهیدها، به کارگیری اصول پدافند غیر عامل به عنوان راهکاری جهت کاهش خطرپذیری در برابر خطرات مختلف و افزایش کارایی پس از وقوع خطر است که باید در سطوح مختلف برنامه ریزی منطقه ای، شهرسازی و معماری مورد توجه قرار گیرد (زرگر و مسگری، ۱۳۹۰: ۲).

شواهد و منابع موجود نشان می‌دهد که معیارهای برنامه ریزی و ساخت سازهای داخل ایران از گذشته تا کنون از معیارهای مدیریت بحران و پدافند غیر عامل به ویژه در دهه‌های اخیر فاصله گرفته است. با توجه به این که در شهرهای گذشته این تمهیدها بیشتر در آنها رعایت می‌شد؛ اما متأسفانه امروزه همین شهرها به صورت یک کانون تراکم در مقابل تهدیدهای کنونی آسیب پذیرترند. بنابراین با توجه به این مسأله از اصولی که در گذشته باعث استحکام دفاعی بیشتر این شهرها در برابر تهدیدها می‌شد باید توجه شود و از بعضی از تجربیات و خصوصیات قابل استفاده آنها در برابر تهدیدهای کنونی در کنار اصول و تمهیدهای مدرن الگو گرفته تا بتوان شهرهای ایرانی-اسلامی پایدارتری را بوجود آورد.

نتیجه گیری

با توجه بررسی شواهد و تحلیل مستندات این نتیجه گرفته می‌شود که در شهرهای گذشته ایران قبل از اسلام اصول شهرسازی و دفاعی شهرها منسجم تر به نظر می‌رسد و عموماً با توجه سطوح تهدیدها و با توجه به امکانات هر زمان تمهیدهای دفاعی و پدافند غیر عامل را برای دفاع در مقابله با تهدیدها، مشاهده می‌شود که در این مقاله به نمونه هایی از آنها اشاره شد. همچنین بررسی شواهد نشان داد که در دوره بعد از اسلام نیز با توجه به فراگیری این اصول از گذشته شهرهای ایران و همچنین انسجام و هماهنگی میان عناصر و کارکردهای شهری در شهرهای اسلامی که از ویژگی خاص شهرهای ایرانی اسلامی است وجود داشت؛ اما به دلیل نبود حکومت و دولت مقتدر از بعد از اسلام در سرزمین ایران و نداشتن ارتش قدرتمند و منسجم که لازمه و مکمل بعد دفاع غیر عامل محسوب می‌شود، این شهرها در مقابل تهاجم‌های سنگین از جمله حمله مغولان، افغان‌ها، عثمانی‌ها و .. نتوانسته مقاومت کنند و دچار خسارت‌ها و تلفات شدیدی شدند. در گذشته اقدامات و کارکردهایی که در جهت شهرسازی دفاعی و پدافند غیر عامل صورت می‌گرفت و یا در پایداری بیشتر آن کمک می‌کرد، اقداماتی بود مثل: ۱- انسجام و پیوند میان عناصر و کارکردهای شهری؛ ۲- درونگرایی شهری؛ ۳- مسجد، محور عمده فعالیت‌های شهری در گذشته (مرکزیت فرماندهی و کنترل قبل، حین و بعد از بحران)؛ ۴- شکل و فرم مدور و حلزونی محلات شهری که با سطح

خارجی خود محافظت می‌شود؛ ۵- راه‌های ارتباطی مخفی که از زیر زمین و یا از پشت بام خانه‌ها عموماً خانه واحد یا محله منسجمی می‌ساختند؛ ۶- ستون فقرات و محور اصلی شهر به وسیله شبکه منظمی به مرکز محلات وصل و مسیر اغلب این شبکه راه‌ها تا دروازه‌های شهر ادامه داشت؛ ۷- وجود کوچه‌های تنگ، بن بست‌ها و سباباط‌ها و گسترش بیش از حد آنها؛ ۸- ایجاد موانع دفاعی (برج و بارو و حصارها، ایجاد خندق‌ها، شیرحاجی و...)؛ ۹- استفاده از موانع طبیعی جهت دفاع بهتر (محدود کردن یک طرف شهر به دامنه کوه‌ها، رودخانه‌ها، استفاده از توپوگرافی‌ها برای موقعیت برتر دفاعی،...)؛ ۱۰- محلات در شهرهای گذشته در بسیاری جهات خود اتکاء بودند و بسیاری از نیازها و امور خود را بر طرف می‌کردند؛ و... در شهرهای ایرانی - اسلامی امروزی با توجه به تحول و پیشرفت‌های سریع در زمینه صنایع نظامی و سرعت زیاد تحولات (به ویژه از دوره پهلوی به بعد) و الگو برداری از طرح‌های شهرسازی غربی بدون در نظر گرفتن الگوهای بومی و تهدیدها پیش رو... در طرح و برنامه‌های شهری از لحاظ دفاعی و پدافند عامل نیز همانند سایر بخش‌های شهری مشکلات و معضلات بسیار زیادی وجود دارد. این عامل باعث شده که شهرهای ایرانی - اسلامی در عصر کنونی به شهرهای ناپایدار و غیر ایمن تبدیل شده که در مقابل بحران‌های طبیعی و تهدیدها نوین بسیار بی برنامه و آسیب پذیر شده است. با توجه به این وضعیت جهت کاهش مشکلات و تقویت بعد دفاعی شهرها، با نگاهی به وضعیت شهرهای ایرانی - اسلامی گذشته جهت برگشت به انسجام و پیوستگی اجزا و کارکردهای شهری با رو یکرد نوین همراه با لحاظ کردن الزامات دفاعی و پدافند غیر عامل در طرح‌های شهری و منطقه‌ای از ضروریات است.

کتابنامه:

الف: منابع فارسی

- ۱- آخوندی، مصطفی (۱۳۸۶) نظام دفاعی اسلام، قم، اداره آموزش عقیدتی سیاسی نمایندگی ولی فقیه در سپاه.
- ۲- آیت اللهی، علی رضا (۱۳۸۸) دفاع از شهرها در برابر جنگ‌های نوین، مجموعه مقالات وب سایت سازمان پدافند غیر عامل.

- ۳- احمر لویی، محمد حسین (۱۳۸۹) پدافند غیر عامل در جنگ‌های نوین، تهران، دانشکده فارابی.
- ۴- اخباری، محمد و احمدی مقدم محمدعلی (۱۳۹۳) بررسی پدافند غیر عامل در مدیریت شهری، فصلنامه ژئوپلتیک، سال دهم، شماره دوم.
- ۵- اکبری عباس (۱۳۸۴) پدافند غیر عامل؛ اصول و ملاحظات، نشریه پدافند غیر عامل، شماره ۳، تهران، معاونت پدافند غیر عامل قرارگاه پدافند هوایی خاتم الانبیاء.
- ۶- ایازی، سید نقی (۱۳۸۷) تبیین اندیشه اسلامی پیرامون شهر و شهر نشینی با تأکید بر متون دینی، اصفهان، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی.
- ۷- برقی، حمید و تقدسی احمد (۱۳۸۷) بررسی چگونگی شکل‌گیری شهر اسلامی و ویژگی‌های آن، اصفهان، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی.
- ۸- بemat نجم الدین (۱۳۶۹) شهر اسلامی، ترجمه: محمد حسین حلیمی و همکاران، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۹- بیرو آلن (۱۳۷۰) فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه: باقر ساروخانی، تهران، انتشارات کیهان.
- ۱۰- پریزادی، طاهر و حسن حسینی امینی (۱۳۸۹) بررسی و تحلیل تمهیدات پدافند غیر عامل در شهر سقز با رویکردی تحلیلی، دو فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۲۶.
- ۱۱- جاجرمی کاظم؛ حسینی امینی حسن (۱۳۹۱) ژئوپلتیک در فضای سایبر با تأکید بر نقش پدافند غیر عامل، پنجمین کنگره انجمن ژئوپلتیک ایران، دانشگاه آزاد اسامی واحد رشت.
- ۱۲- حاجی ابراهیم زرگر، اکبر و سارا مسگری هوشیار (۱۳۹۰) پدافند غیر عامل در معماری، راهکاری در جهت کاهش خطرپذیری در برابر سوانح، سومین کنفرانس بین‌المللی مدیریت جامع بحران در حوادث غیر مترقبه طبیعی.
- ۱۳- حسینی، سید بهشید (۱۳۷۲) طراحی در بحران و مراکز درمانی صحرائی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه تهران.
- ۱۴- حسینی امینی، حسن و طاهر پریزادی (۱۳۸۹) مفاهیم بنیادی در پدافند غیر عامل با تأکید بر

- شهر و ناحیه، تهران، موسسه اندیشه کهن پرداز، چاپ اول.
- ۱۵- خبرگزاری ایمننا (۱۳۹۱) شهر اسلامی آمیزه‌ای از ذوق و هنر. وب سایت خبرگزاری ایمننا (imna.ir)
- ۱۶- دانش، جابر (۱۳۹۱/۴/۱۲) روح هنر قدسی در کالبد شهر، روزنامه ایران.
- ۱۷- داعی نژاد، فرامرز؛ امین زاده، بهناز و سید بهشید حسینی (۱۳۸۵) اصول و رهنمودهای طراحی و تجهیز فضای باز مجموعه‌های مسکونی به منظور پدافند غیر عامل، تهران، انتشارات مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.
- ۱۸- دهخدا، علی اکبر (۱۳۵۱) لغت نامه دهخدا، جلد چهارم، موسسه چاپ و انتشار دانشگاه تهران.
- ۱۹- دهخدا (۱۳۷۷) لغت نامه دهخدا، جلد سوم، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم.
- ۲۰- سلطان زاده، حسین (۱۳۷۴) نایین شهر هزاره‌های تاریخ، انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ اول.
- ۲۱- شفق، سیروس (۱۳۸۷) پیش درآمدی بر شهرهای اسلامی و افتراق آن با شهر غربی، اصفهان، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی.
- ۲۲- صادقی، سعید (۱۳۸۹) برنامه ریزی پدافند غیرعامل در بخش فرهنگی، کتاب ماه علوم اجتماعی، شماره ۳۵.
- ۲۳- صارمی، حمیدرضا و مسعود صارمی (۱۳۸۹) عوامل پیدایش نا امنی در شهرها از منظر اسلام، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، شماره اول.
- ۲۴- کاظمی، علیرضا (۱۳۸۷) اهمیت پدافند غیر عامل، انتشارات ایران، چاپ اول.
- ۲۵- کامران، حسن و حسینی امینی حسن (۱۳۹۰) تحلیل ساختارهای شهریاری و راهبردهای پدافند غیر عامل، مجله جغرافیا، شماره ۳۰.
- ۲۶- کامران، حسن و حسن حسینی امینی (۱۳۹۱) کاربرد پدافند غیر عامل در ژئوپلتیک و برنامه ریزی شهری (شهرسازی دفاعی)، همایش چالش‌ها و راهبردهای ساماندهی و صیانت حریم در

مناطق کلانشهری تهران، دانشگاه آزاد اسلامی شهر ری.

۲۷- کامران، حسن؛ حسینی امینی حسن و فرهاد جعفری (۱۳۹۲) شکل‌گیری شهر قدرت و شهر بازدارنده با بهره‌گیری از مبانی پدافند غیر عامل، فصلنامه علمی- پژوهشی انجمن جغرافیای ایران، سال یازدهم، شماره ۳۶.

۲۸- عباس زاده فرد، شاهرخ (بی تا) بازسازی و نوسازی منطق جنگ زده، استراتژی‌ها و سیاست‌ها، سازمان برنامه و بودجه.

۲۹- موحدی نیا، جعفر (۱۳۸۶) اصول و مبانی پدافند غیر عامل، تهران، انتشارات دانشگاه مالک اشتر.

۳۰- معین، محمد (۱۳۷۸) فرهنگ فارسی، جلد (آ-خ)، انتشارات امیر کبیر، چاپ سیزدهم.

۳۱- موسوی کاشمیری، سید مهدی (۱۳۸۱) جایگاه امنیت در نظام اسلامی، نشریه فقه و اصول حکومت اسلامی، شماره ۲۴.

ب: منابع خارجی و وبگاه‌ها

1-Lacina, (2006): Explaining the severity of civil wars, journal of conflict resolution, No.50. P.:

2- Passive defense of the country(2006), a strategic document(in Persian).

3- Passive defense organization information base country, www.paydarymelli.ir.

4- Hisham, mortado(2003) Traditional Islamic Principles of built environment, newyork, routledge curzen.